

Abstract

RhetoricaScandinavica, ISBN 1397-0534

No 51, 2009, pp. 25--51

Publisher: Retorikförlaget AB

Author Brigitte Mral, Örebro University

Title “The voice of a demagogue. Hitler as a radio speaker”
[Demagogens röst. Hitler som radiotalare].

Abstract How did Adolf Hitler’s demagoguery manage to influence so many people for so long? This question has occupied both researchers and laymen ever since Hitler started to dominate the political scene during the early twenties. His success seems almost paradoxical for us today, now that in posterity we see him as a very dangerous, although in many ways quite ridiculous politician, whom was still able to gather the masses behind him when relying to a large extent on just the spoken word. How can we explain that such a person can lead a fairly sophisticated country from a budding, if chaotic democracy, to an extreme dictatorship in just a few short years?

Keywords Demagogue, Hitler, radio, politics, propaganda, speaker.

*Brigitte Mral är professor i retorik vid Örebro Universitet.
E-mail: brigitte.mral@oru.se*

Brigitte Mral:

Demagogens röst

Hitler som radiotalare

Hur kunde det hända att Adolf Hitler med sin demagogi lyckades påverka mycket stora befolkningsgrupper under lång tid? Frågan har sysselsatt både lekmän och forskare ända sedan han började dominera den politiska scenen tidigt på 1920-talet under en tid av stora kriser. Hitlers framgångar ter sig närmast paradoxala för vi har idag svårt att förstå hur denne i eftervärldens ögon både livsfarlige och i viss mån löjeväckande politiker kunde samla massorna bakom sig, i stor utsträckning med hjälp av det talade ordet. Hur ska man förklara att en person som Adolf Hitler på några få år kunde leda ett i många avseenden sofistikerat land från en spirande, om än kaotisk, demokrati till den mest extrema diktaturen?

Själva den sociala och politiska situationen under tjugotalet måste givetvis ses som gynnsam för en demagog. Det var orostider, många levde i fattigdom och arbetslöshet, Versaillesfreden hade undergrävt den nationella identiteten och självkänslan. Weimarrepubliken, den tid som följde på första världskriget och som sträckte sig till Hitlers maktövertagande 1933, var i Tyskland i allra högsta grad en tid av kriser både när det gäller arbetslöshet, ekonomiskt förfall och sociala oroigheter.

Men Weimarrepubliken var också en politiskt synnerligen vital tid där stora massmöten inte var ovanliga och där det fanns en stark polarisering mellan de ideologiska inriktningarna på höger- och vänsterkanten. Man bör också komma ihåg att det förutom tidningar till en början inte fanns några andra medier än det talade ordet att tillgå för att sprida ideologiska budskap, varför en driven talare hade goda

chanser att göra sig hörd. Landet var splittrat och osäkerheten om framtiden stor. Som Max Weber har påpekat framkallar kriser behovet av karismatiska ledare.¹ Hitler motsvarade för många just detta behov och han förvaltade rollen med stor emfas. När sedan nazisterna hade tagit makten fick hans retoriska aktivism hjälp av dels politiska framgångar, som bekämpningen av arbetslösheten och ett allmänt förbättrat ekonomiskt läge, dels, och framför allt, av en omfattande censur- och våldsapparat. Den tyske retorikforskaren Walter Jens sammanfattade detta samband på följande sätt: "Hinter Hitlers Rhetorik stand Peitsche und Pistole. Es konnte ja keiner dagegen reden /.../ Seine Rhetorik war gewalttätig im wörtlichen Sinne" (*Bakom Hitlers retorik stod piska och pistol. Ingen kunde ju göra invändningar /.../ Hans retorik var i bokstavig mening våldsam*).²

Fram till *Machtübernahme* hade Hitler emellertid inga eller få våldsmedel att tillgå, varför hans retoriska karriär just tiden fram till 1933 är särskilt intressant att undersöka. Det är helt enkelt anmärkningsvärt att en person som till en början saknade pengar, bildning, inflytelserika vänner och egentlig politisk förankring, kort sagt och för att anknyta till Bourdieu, en person utan vare sig ekonomiskt, kulturellt, socialt eller politiskt kapital, inom några få år kunde tillskansa sig en betydande maktposition. Bedömningen i de kritiska Hitlerbiografierna är närmast enhällig att det var hans retoriska förmåga som gjorde att han snabbt utsågs till ledare.³ Därmed skulle hans retoriska kapital initialt ha vägt upp samtliga övriga tillkortakommanden. Hur gick detta till?

Den bild som har spridits av Hitler efter Andra världskriget är i huvudsak den av en skrikande, fanatisk, löjligt gestikulerande diktator. Hans retorik har effektfullt och med dräpande ironi karikerats av Charlie Chaplin i filmen "The Great Dictator" från 1940. Men bilden stärks också av de fåtaliga filmdokumenterna av talaren Hitler.⁴ Utifrån dessa ofta korta klipp, tagna i situationer där Hitler talar inför stora människomassor och för det mesta framstår som hysterisk, är det idag närmast omöjligt att föreställa sig hans dragningskraft.

Även många av samtidens kritiska bedömare såg i honom enbart en primitiv och skrikig pratmakare.⁵ Samtidigt fanns det i samtida intellektuella kretsar också en tydlig dragning till hans framtoning som talare. Thomas Mann talar 1939 om sin "angewiderte Bewunderung" (äcklade beundran) för talaren Hitler. Ernst Bloch kallar Hitler för en "zweifellos mächtige suggestive Natur" (utan tvivel mäktigt sug-

1 Max Weber, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder*, 3 (Lund: Argos, 1987), s. 202f.

2 Cit. efter Alexander Kirchner, Hitler – "der Verführer", i: Josef Kopperschmidt (Hrsg.), *Hitler der Redner* (München: Wilhelm Fink Verlag, 2003), s. 178 (samtliga citat från tyskan översatt av förf.).

3 Se speciellt Joachim Fest, *Hitler: eine Biographie* (Frankfurt/M: Ullstein, 1976), Ian Kershaw, *Hitler. 1889-1936 Hubris* (London: Penguin Books, 1998) och Ian Kershaw, *Hitler. 1936-1945 Nemesis* (London: Penguin Books, 2000).

4 Se t.ex. www.wochenschau-archiv.de/

5 Othmar Plöckinger, "Der Redner Hitler im Urteil seiner Zeitgenossen", i: Kopperschmidt, *Hitler der Redner*.

gestiv naturbegåvning).⁶ Språkvetaren Victor Klemperer citerar till och med en judisk bekant, ”en reflekterande, skeptisk och fullständigt oromantisk människa”, som så sent som 1944 gav följande minnesbild: ”I början, när ingen ännu ens hade hört talas om honom i norra Tyskland, hörde jag honom vid upprepade tillfällen tala i München. Ingen kunde motstå honom. Inte jag heller. Man kan inte motstå honom”.⁷

Bland Hitlers anhängare var beundran uppenbarligen total. Det råder således en påfallande diskrepans mellan å ena sidan rationellt inriktade bedömare av Hitlers tal vars kommentarer handlar om fördömanden och förlöjliganden och, å den andra, den samtida uppskattningen av hans retoriska förmågor och karisma. Det verkar som om eftervärldens intellektuella iakttagare och krönikörer velat fokusera enbart på de närmast patologiska dragen i Hitlers stil, troligen för att inte ge honom något som helst positivt eftermäle i historieskrivningen. Men om man vill förstå demagogins mekanismer räcker det inte att fördöma och förkasta hans manipulation, propaganda, ”Volksverhetzung” eller hur man nu vill beteckna retorikens mörka sidor. En demonisering av Hitler gör honom samtidigt till magiker, till en trollkarl som på ett till synes obegripligt sätt satte publikens eget tänkande och vilja ur spel. Att ta Hitler på allvar som retoriker genom en kritisk analys bör däremot göra honom mera begriplig. Den risk man löper genom en koncentration på Hitlers retoriska framgångar är att då i viss mån överta nazisternas (och Hitlers egen) ”Führer”-centrerade historiesyn. Men denna risk får uppvägas av den möjlighet till djupare insikter i demagogins mekanismer som en analys av Hitlers retorik kan bidra till.

Hitlers framgångar måste självklart tolkas utifrån den samtida situation och den doxa som fanns i breda skikt av befolkningen, och då långtifrån bara i de lägre skikten. Doxan på 20-talet omfattade en utbredd antisemitism där Hitler kunde använda judarna som den gemensamma fienden. Men det som i grunden bar hans budskap var mångas längtan efter ett slut på depression och ”oordning”, ett behov av en positiv identitet och landets utveckling. Hitler bekräftade i sina tal gång på gång både fördomar och behov, och han gjorde det på ett sätt som fick folk att lyssna. Det är dessa sätt, hans attityd till publiken som står i fokus för denna studie som utgår ifrån att vare sig satirer eller demoniserande efterhandskonstruktioner är någon verklig hjälp om man vill försöka förstå Hitlers inflytande.

Frågan som ställs här är alltså hur man utifrån samtida källor, i synnerhet originalinspelningar, skulle kunna nå större insikt i Hitlers förmåga att övertyga och övertala. Det rör sig givetvis inte om ett försök att rehabilitera honom i någon positiv mening utan syftet är att så långt möjligt rekonstruera det intryck han skapade, för att kartlägga några av demagogins mekanismer.

6 Citerade i Josef Kopperschmidt, ”War Hitler ein grosser Redner? Ein redekritischer Versuch,” i: Kopperschmidt, *Hitler der Redner*, s. 187ff.

7 Victor Klemperer, *LTI. Tredje rikets språk. En filologs anteckningsbok* (Göteborg: Glänta, 1975/2000), s. 86.

Källor och forskning

Vad finns då att tillgå när det gäller originalkällor? Hitlers egen bok, *Mein Kampf*, är givetvis en källa för kunskap om hans ideologiska inställning, men där finns också en rad kommentarer om hur han såg på värdet av retorik och det talade ordet. Det är här han uttalar sig om ”Die Zauberkraft des gesprochenen Wortes” (det talade ordets trollkraft).⁸ Utskrifter av hans tal och andra uttalanden är omsorgsfullt dokumenterade och kommenterade: *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924*, utgivna 1980 av Eberhard Jäckel och Axel Kuhn omfattar drygt 1300 sidor. *Adolf Hitler. Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933*, utgivna mellan 1991 och 2003 av Institut für Zeitgeschichte (München) utgör 13 band på sammanlagt ca 4700 sidor plus ett registerband och fyra band på sammanlagt ca 1600 sidor som återger processen mot Hitler 1924. Därutöver publicerade historikern Max Domarus 1962 två band *Hitler. Reden und Proklamationen 1932-1945* på vardera nästan 1000 sidor som innehåller kommenterade tal och proklamationer vilka Domarus själv samlade in från och med 1932. Domarus var således en samtida kritisk iakttagare som ger vittnesbörd inte bara om situationen och stämningen under dessa år utan som själv hörde Hitler och talade med människor om hans inflytande. Som ”intresserad och noggrann” åhörare studerade han talens enskilda faser och publikens reaktioner.⁹

Av detta originalmaterial framgår alltså att Hitlers retoriska praktik och verksamhet var synnerligen omfattande. Utöver det skriftliga materialet finns en rad bilddokument, dels kortare glimtar i *Wochenschau*-klipp, dels Leni Riefenstahls filmer som återger tal eller delar av tal. Det verkar emellertid endast finnas en handfull filminspelningar av hela, och även då endast kortare, framträdanden. Den första är från ett massmöte den 10 februari 1933 med ett halvtimmeslångt anförande av Hitler.¹⁰ Däremot finns många rena ljudupptagningar av hela och också långa tal. Det som är speciellt viktigt för denna studie är de audiodokument och andra uppgifter om hans radiotal som är samlade i *Deutsches Rundfunkarchiv* (DRA) i Wiesbaden/Frankfurt. Mer om detta senare.

Forskningslitteraturen kring Adolf Hitler är numera mycket omfattande. Både hans politik, idéer, privatliv och även framträdanden som talare har belysts från många olika vinklar.¹¹ Speciellt viktigt är Ian Kershaws omfattande biografi som lägger stor vikt på Hitlers retoriska praktik.¹² Med tanke på källmaterialets enorma omfång finns dock än så länge relativt få analyser av Hitlers tal. Talen har givetvis, i viss mån, studerats som källor för hans idévärld, propagandaverksamhet och politiska praktik. Språkvetenskapliga studier finns i begränsad omfattning.¹³ Kritiska

8 *Mein Kampf*, s. 110

9 Max Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen 1932-1945: kommentiert von einem Zeitgenossen, Bd 1* (Würzburg, 1962), s. 1.

10 Katja Protte, ”Hitler als Redner in Fotografie und Film,” i: Kopperschmidt, *Hitler der Redner*, s. 250. Protte nämner ytterligare ett längre tal samt de sex mera utförliga framträdanden som filmades av Leni Riefenstahl.

11 För en genomgång av aktuell forskning se ”Themenbereich I: Hitler der Redner: Ergebnisse und Defizite der bisherigen Forschung”, i: Kopperschmidt, *Hitler der Redner*.

12 Kershaw, *Hitler. 1889-1936 Hubris* och Kershaw, *Hitler. 1936-1945 Nemesis*.

13 Forskningsläget är utförligt kommenterat i flera av bidragen i Kopperschmidt, *Hitler der*

retorikanalyser av talens innehåll, stil, uppbyggnad och framförandet är dock mycket fåtaliga.¹⁴

Det relativt svaga forskningsintresse från retorikhåll kan förefalla anmärkningsvärt eftersom det som sagt föreligger ca 10 000 tätttryckta sidor med texter, tal och proklamationer från 1905 till 1945, försedda med utförliga kommentarer om när, var, hur och inför vilka grupper. Det kan också förvåna eftersom den politiska och biografiska forskningen verkar överens om att just hans talekonst var ett av de tyngsta skälen till hans framgångar. Johannes G. Pankau, som har kartlagt de lingvistiskt orienterade forskningsresultaten, menar att en analys av enbart textmaterialet inte kan resultera i annat än ytliga insikter om upprepningar, superlativ, pleonasmer, sifferexercis etc. Han menar att den språkvetenskapliga forskningen av Hitlers retorik, som för det mesta har nöjt sig med textanalys, inte har nått fram till annat än ganska blygsamma resultat. Pankau framhäver istället vikten av kulturhistoriskt och masspsykologiskt inriktad forskning som fokuserar på ”orgiastiska” drag i talens framföranden och iscensättning, samt till forskning om visuella och teatrala element i massmötenas utformning, en aspekt som också har fått stort utrymme i biografier och annan forskning om nazipropagandan.¹⁵

Ett skäl för retorikforskningens relativa ovilja att befatta sig med Hitlers tal kan vara att ämnet fortfarande uppenbarligen är brännbart. För att citera Berthold Brecht (1955): ”Der Schoß ist fruchtbar noch, aus dem das kroch” (Det sköte ur vilket detta kröp är ännu fruktsamt). Det finns än idag alltför många som ser Hitler som en förebild och som är fascinerade av hans propaganda. Även en aldrig så kritisk analys av talen kan givetvis i värsta fall spela dessa krafter i händerna, likaså publicerandet av originaltalen. Arkiven ger tillgång till nazimaterial först efter noggrann prövning av forskningssyfte och publiceringsform. Till och med information om vad som överhuvudtaget finns kvar av nazipropagandan lämnas ogärna.¹⁶ Att då som forskare ge sig in i och presentera material är givetvis inte oproblemiskt, men också oundgängligt om man vill påvisa dess persuasiva mekanismer.

Det diskuterades redan i samtiden att effekten av Hitlers tal bör bedömas utifrån fler faktorer än den historiska situationen eller talens strukturella element. Den samtida kritiske iakttagaren Konrad Heiden menade att det behövdes en beredskap hos publiken att anta Hitlers ideologiska erbjudanden och att dessa gav lösningen

Redner, där det också finns flera nya analyser av enskilda tal av Hitler.

- 14 Undantag är Reginald H. Phelps, ”Hitlers grundlegende Rede über den Antisemitismus,” i: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 16 (1968), s. 390-420; Detlef Grieswelle, *Propaganda der Friedlosigkeit: eine Studie zu Hitlers Rhetorik, 1920-1933* (Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1972); Ulrich Ulonska, *Suggestion der Glaubwürdigkeit. Untersuchungen zu Hitlers rhetorischer Selbstdarstellung zwischen 1920 und 1933* (Ammersbek bei Hamburg: Verl. an der Lottbek Jensen, 1990) och Martin Reisl, ”Rede als Vollzugsmeldung an die (deutsche) Geschichte. Hitler auf dem Wiener Heldenplatz,” i: Kopperschmidt, *Hitler der Redner*.
- 15 Johannes G. Pankau, ”Hitlers Rede, Ergebnisse und Probleme,” i: Kopperschmidt, *Hitler der Redner*, s. 58 f. Om estetiseringen av propagandan se också t.ex. Karlsson, Ingemar & Arne Ruth, *Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket* (Stockholm: Liber, 1983).
- 16 Deutsches Radioarkiv (DRA) vägrade till en början att lämna någon som helst information om sina samlingar av nazi-propaganda vare sig per mail eller ens per telefon, på grund av ämnets ”brisans”.

på ett trängande problem. Heiden menar att Hitlers retorik uppfyllde ett behov hos många att få ge sig hän åt ett otvetydigt och enkelt politiskt perspektiv. En annan aspekt var att åhörarna uppfattade Hitlers tal som underhållande och angenäma.¹⁷ En i sammanhanget intressant omständighet är att nazisterna var först på den tyska politiska scenen med att ta inträde vid sina offentliga tillställningar, vilket givetvis innebar att publiken förväntade sig att få valuta för pengarna – att bli underhållna och upplyfta.¹⁸

Utan tvekan byggde Hitlers framgångar på en kombination av sociala/politiska omständigheter, teatrala iscensättningar och hans retoriska förmåga. Det talade ordet var självklart inte enda huvudskälet till hans politiska framgångar. Som Ker-shaw och andra har utvecklat i detalj hade han efterhand uppbackning av många starka grupper. Men dessa politiska och ekonomiska krafter insåg just hans förmåga att nå ut till ”massorna” med hjälp av talet och därmed vilken nytta de kunde ha av hans begåvning.

En del av denna begåvning handlade om en känsla för *kairos*, att komma med rätt ord vid rätt tidpunkt och genomföra uppgiften med energi och utan att tveka. I en annan tid hade Hitler kanske bara försvunnit som en pratmakare bland andra, och det tog de facto mer än tio år för honom från de första politiska framträdanden till att få makten i riksdagen. Men just då, under 20-talet, i en långvarig krissituation var behovet av en stark ledare mycket påtaglig. Det talade ordets effekt ligger givetvis inte bara i språket utan hos hela talarpersonligheten, det som med en vag men bestickande term kallas för *karisma*. I Hitlers fall tillkom därutöver ett omsorgsfullt arbete med *actio*, själva framförandet och framför allt *pronuntiatio*, det vill säga rösten och uttalet. En fråga i denna studie är om man utifrån Hitler's röst skulle kunna dra några slutsatser om hans effekt på människor. Denna infallsvinkel kan verka långsökt med tanke på att just rösten i de flesta inspelningarna av Hitlers tal idag uppfattas som motbjudande. Men vid närmare eftertanke kan Hitler inte ha forcerat sin röst på ett även för publiken påfrestande sätt under hela sina långa tal. Det bör ha funnits lägen av vila och behagligt tilltal. Den talhandling som i klassisk retorik kallas för *delectare*, detta att behaga publiken, bör inte bara ha manifesterats i ord utan också i kroppsspråket och rösten. Vad i en talares uppförande som bedöms som behagligt är givetvis svårt att bedöma då olika publikers har olika behov av tilltal. Men just rösten är ett mycket starkt medel att väcka tillit och välvilja hos publiken eftersom den når fram till publikens känslor till och med innan innehållet i ett budskap blir klart. Cicero menade att rösten har stor betydelse för talarens trovärdighet. Man bör kunna avläsa bara av tonfallet vad talaren vill säga, respektive vad han verkligen ”vill”.¹⁹ Å andra sidan kan rösten sänka trovärdigheten om den inte är anpassad till publikens behov. Att skrika förknippades redan i antiken med demagogi och bedömdes generellt som fränstötande.²⁰ I det ljuset förefaller Hitlers

17 Ulrich Nill, ”Reden wie Lustmorde”. Hitler-Biografen über Hitler als Redner,” i: Kopperschmidt, *Hitler der Redner*, s. 35f.

18 Nill, ”Reden wie Lustmorde”, s. 32.

19 *De Oratore* 3, 215–216.

20 Karl-Heinz Göttert, *Geschichte der Stimme* (München: Fink, 1998), s. 64f.

”skrikiga” stil som svårbegriplig – om den inte balanserades genom variation och strategisk rytmisering. Göttert menar att Hitlers utbrott också var ett slags själv-suggestion, att han stegrade sig in i en närmast hysterisk stämning för att övertyga inte minst sig själv.²¹ Hans sekreterare berättar att han dikterade sina tal med samma tonvariation som han sedan tillämpade inför publiken, inklusive utbrott och konstpauser.²²

Vi har som sagt endast ett fåtal filminspelningar av Hitlers framträdanden. Vad som däremot finns i riklig omfattning är radiomaterial, som dock hittills har utnyttjats mycket lite i retorikforskningen.²³ Om man vill bedöma en röst i historiska audiodokument uppstår givetvis både tekniska och rösthistoriska frågetecken. Tekniken kan ha förvrängt rösten och vi vet mycket lite om hur talare brukade låta för åttio år sedan. Å andra sidan har vi när det gäller Hitler olika slags inspelningar, från offentliga stormöten, där han av naturliga skäl hade ett större utspel, över tal hållen enbart inför mikrofon till den privata rösten i ett konfidentiellt samtal. Det går således i varje fall att bedöma på vilket sätt Hitler varierade rösten i olika situationer.

I det följande ska de tal som producerades direkt för mikrofon, utan publik, analyseras, med avseende på framför allt röstbehandlingen. Men först en kort blick på Hitlers egen inställning till det talade ordets betydelse för politiken och för hans egna maktsträvanden.

Hitlers väg till retoriken

Hitler har ofta beskrivits som mentalt störd, psykopat, fanatisk, en enstöring och hänsynslös maktmänniska.²⁴ Han hade övermänniskofantasier, storhetsvansinne och en uppenbart fundamental brist på empati. Men att avfärda honom som enbart galning hjälper som sagt inte en förståelse av hans inflytande. Hitler var i själva verket långt ifrån ointelligent, han hade en stark intuition för stämningar och gruppers behov av ledarskap och en uppenbar kunskap om iscensättnings betydelse för en ideologis framgång. Han hade också en språkkänsla som möjliggjorde en varierad anpassning till olika grupper och situationer. Därtill kom, inte oviktigt i retoriska sammanhang, ett formidabelt minne och en röst som bar och kunde varieras över flera timmars tal. Minnet tränade han medvetet på ett tidigt stadium. Han la sig vinn om att kunna repetera namn, detaljer och siffror för att kunna imponera på publiken och inte minst på tekniska och militära experter.²⁵

När Hitler började sin politiska karriär hade han i princip två uttryckssätt att välja på: det skrivna och det talade ordet. När man granskar de tidigaste fragmenten och skrifter av Hitler som finns dokumenterade kan man se att han hade en hyfsat

21 Göttert, *Geschichte der Stimme*, s. 438

22 Cornelius Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb: zur Psychologie und Prosodik der faschistischen Rhetorik* (Frankfurt: Athenäum, 1972), s. 8f

23 Undantag är Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb* som jag återkommer till, och Hans Rainer Beck, ”Rede als Integrationserlebnis. Der Topos ”Volksgemeinschaft” - persuasive Wirksamkeit und historische Dimension,” i: Kopperschmidt, *Hitler der Redner*.

24 Se t.ex. Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 8ff

25 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 44f

god språkkänsla, uttryckte sig tydligt och för det mesta auktoritativt. Här förekommer även några poetiska texter, knappt medelmåttiga de heller, men inte helt utan stilkänsla.²⁶ Inte heller *Mein Kampf* är direkt illa skriven (det är visserligen omtvistad hur mycket av texten som är hans ord och hur mycket den har bearbetats av andra) om man nu här skulle bortse från det illa tänkta och demagogiska innehållet. Under en tid efter Första världskriget då Hitler tycks ha varit allmänt desorienterad stod hans val mellan att vilja bli målare eller poet. Han verkar dock ha varit medveten om att han inte var bra på vare sig det ena eller det andra. Han skrev således ”poesi” redan som tonåring och hade ambitionen att bli en konstnär, på ett eller annat sätt, som målare, arkitekt eller författare. Han hade bl.a. en idé att skriva en opera, i Wagners stil. Därtill läste han mycket, speciellt under de fem åren mellan 1908 och 1913 då han ägnade sig åt bohemliv i Wien.²⁷

Han var tidigt djupt fascinerad av folktalare. En bokbaserad film verkar ha gjort speciellt stort intryck: Bernhard Kellermans ”Der Tunnel”. Det rör sig om en utopisk roman som skildrar ett tunnelbygge under Atlanten mellan Europa och USA. Max Domarus menar att Hitler inte bara var fascinerad av folktalarna och agitatorerna som uppträder i filmen utan att själva språket i boken gjorde djupt intryck och att det går att återfinna Kellermans förkärlek för superlativ i Hitlers tal och skrifter.²⁸ Utan att behöva ge en enda bok överdriven stor betydelse för Hitlers språkliga egenheter kan man konstatera att ett genomgående drag i hans retorik var att ständigt använda sig av hyperboler. Schnauber kallar dessa för språkligt/emotionella avreaktioner, att jämföras med svordomar. Han menar att framför allt smädelser var ett för Hitler specifikt överdriftsgrepp.²⁹

Till retoriken kom Hitler på allvar under militärtjänstgöringen kort efter första världskriget, där han fick sin egentliga retoriska skolning och praktiska erfarenhet. I den kaotiska efterkrigstiden etablerades av den bayerska militären (*Reichswehr*) ett ”nyhetsdepartement” där trupperna skulle uppfostras i en ”korrekt” antibolsjevistisk, nationalistisk anda. Där gavs talarkurser som skulle utbilda lämpliga personer till propagandister (*Propagandaleute*) som skulle sprida ”korrekta” patriotiska idéer till soldaterna. Hitler blev handplockad till denna grupp och genomgick en ”antibolsjevistisk” instruktionskurs mellan den 5 och 12 juni 1919. Hitler blev uppmärksammasad som en talarbegåvning och avancerade snabbt till instruktör. Han gick helhjärtat in för uppgiften. Som Ian Kershaw kommenterar hade han här för första gången i sitt liv hittat någonting som gav honom odelad framgång. Nästan av en slump hade han snubblat över sin egentliga talang, den retoriska.³⁰ Hitler blev sedan fullt ut medveten om det talade ordets makt, som han uttrycker det själv i *Mein Kampf*:

Jag började arbeta med liv och lust. Här hade jag med ens möjligheten att få

26 Se dokumenten i Eberhard Jäckel & Axel Kuhn, *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924* (Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1980).

27 Kershaw, *Hitler. 1889-1936 Hubris*, s. 39ff

28 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 44

29 Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb*, s. 121

30 Kershaw, *Hitler. 1889-1936 Hubris*, s. 124

tala inför ett större auditorium; och vad jag hittills alltid, utan att själv veta det, instinktivt tagit för givet, inträffade nu: jag kunde ”tala”. Min stämma hade också redan blivit så mycket bättre, att jag, åtminstone i de små manskapsmässarna, överallt blev tillräckligt förstådd. Ingen uppgift kunde göra mig lyckligare än denna.³¹

Hans egentliga karriär som talare började på de möten som hölls i NSDAP's regi i öllhallarna i München inför en allt större publik. En höjdpunkt i hans talarkarriär verkar ha varit hans anföranden under den process som följde försöket till statskupp 1923 vilka även spreds i pressen. Här verkar han mer ha uppträtt som åklagare än som åtalad. Så sent som 1936 kommenterade Goebbels euforiskt dessa tal med att Hitler där konfronterade rätten med ”die durchschlagende Wirkung seiner hinreissenden Beredsamkeit” (hans hänryckande vältalighets genomträngande verkan).³²

Under valrörelsen 1932 anlidade Hitler en ”retoriklärare”, eller snarare talpedagog, skådespelaren Paul Devrient. Hitler hade överansträngt sin röst och blivit uppmanad av en läkare att anlita professionell hjälp. Hitler tog emot hjälpen motvilligt eftersom han då sedan länge ansåg sig vara en naturbegåvning som inte behövde tränas i talteknik. Enligt Werner Maser, som redigerade Devrients dagbok, ansåg Hitler också att det kunde skada honom i offentligheten om det blev känt att han tog lektioner i vältalighet, varför mötena skedde mer eller mindre hemligt.³³

Hitler trodde fullt och fast på det talade ordets, och speciellt det demagogiska talets, historiska betydelse. I första delen av *Mein Kampf* skriver han:

Den makt, som bragte de största historiska lavinerna av religiös eller politisk art i rullning, var sedan urminnes tider blott det talade ordets trollkraft. I synnerhet ett folks breda lager faller alltid blott för talets makt. Alla större rörelser är folkrörelser, är vulkanutbrott av mänskliga lidelser och själsstrider, framkallade antingen av nödens grymma gudinna eller av det likt en brandfackla bland massan utslungade ordet, och är icke sockersöta utgjutelser av estetiserande litteratörer och salongshjältar.

Folköden förmår blott en storm av glödande lidelse att omkasta, och uppväcka lidelse kan endast den, som bär sådan inom sig.³⁴

Hitler var således medveten om betydelsen av att låta en inre övertygelse bära det sagda – eller att en talare åtminstone bör ge sken av en inre övertygelse. Ian Kershaw refererar några intryck av Hans Frank, den senare generalguvernören av Polen, som 1920 upplevde Hitler på följande sätt:

He spoke clearly, in impassioned but not shrill tones, his blue eyes flashing, occasionally pushing back his hair with his right hand. Frank's most immedi-

31 *Mein Kampf*, del 1, s. 199f

32 Plöckinger, ”Der Redner Hitler im Urteil seiner Zeitgenossen”, s. 220

33 Werner Maser (hrsg.), *Paul Devrient. Mein Schüler Adolf Hitler. Das Tagebuch seines Lehrers*. (München: Universitas, 2003), s. 8ff

34 *Mein Kampf*, del 1, s. 110

ate feeling was how sincere Hitler was, how the words came from the heart and were not just a rhetorical device.³⁵

Det intressanta i Franks berättelse är hans vittnesbörd om att Hitler talade publikens språk, att han framstod som fullständigt uppriktig, att han var övertygad om sin sak – och därmed övertygande. Intrycket av uppriktighet var förstås starkt beroende av om man delade hans övertygelse eller ej. Många verkar ha gjort det från början och ännu fler drogs snabbt in i hans påverkansfär – inte minst genom iscensättningen av massmötena.

I slutet på år 1920 hade Hitler talat på över trettio massmöten med mellan 800 och 2500 åhörare, förutom att han hade talat på åtskilliga interna partimöten. Medlemskapen i partiet ökade snabbt, från 190 personer januari 1920 till 2000 i slutet av året och 3300 i augusti 1921, i stort sett tack vare Hitlers propagandistiska verksamhet.³⁶

Ögonvittnesskildringar av Hitlers uppträdanden och allmänna framtoning är mycket motsägelsefulla. Stora delar av den bildade borgerligheten, de kretsar alltså som traditionellt ägde tillgång till den politiska och kulturella offentligheten, verkar ha sett honom som den obildade, skrikige, misslyckade korpralen och målaren. I den mån man överhuvudtaget brydde sig underskattade man honom ofta. Men redan tidigt reagerade även motståndarsidan på hans karismatiska framtoning: ”Fascinationen inför monstret tog vid”.³⁷

Domarus menar att hans inflytande som talare inte bara begränsades till ”lättinfluerade människomassor” utan att inflytelserika enskilda personer ur de mest betydelsefulla kretsarna i Tyskland påverkades nästan ännu mer.³⁸

En annan motsägelse som rapporteras av många som hörde Hitlers tal var att man kunde vara djupt imponerad av Hitlers framträdande, men att man, när man fick tillgång till samma tal dagen efter i tidningen, inte alls kunde återskapa denna känsla. Det skrivna ordet föreföll tomt och ointressant.³⁹

Iscensättandet, den epideiktiska situationen

I den mån som Hitler så småningom kunde påverka själva scenen, de monumentala arenorna, så gjorde han det med stor strategisk och teatralisk medvetenhet. Uppträdandena var oftast väl förberedda och fyllde två funktioner: att göra intryck på offentligheten och att fungera som belöning och morot för partifolket eftersom de endast arrangerades i distrikt som hade varit särskilt framgångsrika i att värva medlemmar. Inte minst bidrog församlingarna till NSDAP's finansiering då besökarna fick betala en rundlig summa i inträde.⁴⁰

35 Kershaw, *Hitler. 1889-1936 Hubris*, s. 148

36 Kershaw, *Hitler. 1889-1936 Hubris*, s. 149

37 Sebastian Haffner, *En tysk mans historia: minnen 1914-1933* (Stockholm: Pan, 2005), s. 88.

38 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 1

39 Christoph Sauer, ”Sprachwissenschaftliche Forschung zu Hitler,” i: Kopperschmidt, *Hitler der Redner*, s. 110

40 Cit. i Clemens Vollnhals (Hrsg.), *Hitler. Reden, Schriften, Anordnungen: Februar 1925 bis Januar 1933. Bd 1, Die Wiedergründung der NSDAP Februar 1925-Juni 1926* (München: Sauer, 1992), s. XVIf

Det hörde till ritualen att låta publiken vänta medan musik, uniformerade upptåg och fanbärare höjde spänningen. Att ”vänta på Führern” blev som ett stående topos som inte minst användes i filmatiseringarna, tydligast i Leni Riefenstahls propagandafilm ”Viljans Triumf”, för att dramatisera uppträdandena.⁴¹

Att Hitler hade insikter i masspsykologi har ofta påpekats. Man antar, men vet inte egentligen säkert, att han hade läst ”Psychologie der Masse” av Le Bon från 1912.⁴² Men vare sig hans insikter hade intellektuellt eller intuitivt ursprung var han uppenbarligen djupt medveten om massuggestionens mekanismer. Han beskriver detta själv i *Mein Kampf* där han med hjälp av en mängd exempel motiverar talarens persuasiva möjligheter med psykologisk kausalitet. Han skriver exempelvis i kap 6 om betydelsen av att ha en lämplig församlingslokal och att lägga framträdandet vid rätt tidpunkt, nämligen på kvällen då han menade att den intellektuella motståndskraften hos publiken hade försvagats. Hans målsättning var att ”begränsa människornas fria vilja” (*Beeinträchtigung der Willensfreiheit des Menschen*) vilket bäst skedde i stora församlingar där masspsykologiska mekanismer begränsade det självständiga och kritiska tänkandet:

Detta gäller naturligtvis främst om möten, dit det kommer människor med en motsatt viljeställning, vilka nu måste vinnas för en ny uppfattning. Människans viljekraft syns ännu på morgonen och fram åt dagen resa det kraftigaste motstånd mot varje försök att påtvingas en främmande vilja eller åsikt. På kvällen fogar den sig däremot lättare under en starkare viljas behärskande kraft. I själva verket innebär ju varje sådant möte en brottning mellan två motsatta krafter.⁴³

Hitler behövde den direkta kontakten med publiken, att ha kontroll över reaktionerna under talens gång. Men diskussioner med publiken, varken under eller efter tillställningarna, förekom aldrig. Det rörde sig om rena demonstrativa tal, inte om ett deliberativt argumenterande. Talen hade epideiktikens alla drag: de var avsedda till att skapa emotioner och bifall, att etablera gemenskaper och möjliggöra identifikation. De innehöll både lovord, superlativ och smädelse i rikliga mängder. Talen var givetvis inte heller avsedda att analyseras. Hitler byggde helt på stundens magi, på de spektakulära, närmast liturgiskt genomarbetade storförsamlingarna.

Han anknöt uppenbarligen till en retorisk tradition där de stora gesterna ska överföra innehållet i talet lika mycket som rösten och orden. Av de talrika fotografierna som visar honom som talare framgår att han hade ett mycket teatralt *actio*. Paul Devrient, hans retoriklärare kritiserade honom för det överdrivna bruket av rörelser och gester, varpå Hitler kontrar med att han även måste tänka på de i publiken som sitter längst bak och inte riktigt hör vad han säger. Då vore det även nödvändigt att åhöraren *ser* vad talaren säger och till detta behövdes det stora fysiska utspel.⁴⁴

41 Se t.ex. Protte, ”Hitler als Redner in Fotografie und Film,” s. 250ff

42 Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb*, s. 114

43 *Mein Kampf*, del 2 s. 101; Göttert, *Geschichte der Stimme*, s. 436

44 I Maser, *Paul Devrient. Mein Schüler Adolf Hitler*, s. 96

Till iscensättandet hörde också en medveten anpassning till den lokala publiken. Partiet hade ett nät av informanter som kartlade lokala problem som propagandan kunde använda till nazisternas fördel. Som Hitler själv lär ha uttryckt det: ”Schandtaten gibt’s überall! Das ist die Quelle, aus der man schöpfen kann” (Nidingsdåd finns överallt! Det är källan som man kan ösa ur)⁴⁵. De lokala ”spionerna” försåg honom med stoff för sina indignationstal och därutöver vannade han sig om att anknyta till regionala teman som kunde skapa en känsla av att han brydde sig om just denna publiks behov, förhoppningar och problem.

Till skillnad från den enkelspåriga bild man får av Hitlers framträdanden via de kända filmdokumenterna verkar han, enligt flera av biografierna, ha haft en utvecklad förmåga att variera sig, att hitta *decorum* i olika situationer, att närmast skådespelaraktigt närma sig olika publik. Joachim Fest nämner särskilt ett tal som Hitler höll 1932 inför en företagarförening och som Fest beskriver som ett av de mest imponerande exempel på dennes talarkonst. I strikt mörk kostym med ett världsvant och samtidigt korrekt uppträdande lär han ha anpassat sitt över två timmar långa framförande mycket väl till publiken, med avseende både till pretention, tonläge och emfas, menar Fest.⁴⁶

Hitlers talarstil har betecknats som demonisk och han verkar som sagt ha haft djupa insikter i en publiks reaktionsmönster. Domarus menar att han satsade på att utmatta åhörarna. Han inledde med långrandiga beskrivningar, ändlösa ”filosofiska” och historiska betraktelser för att i talets andra del, när publiken så att säga var mör, ”elektrifiera” dem med hjälp av demagogiska slagord och nationalistiska paroller för att få dem till allt starkare applåder och allt mera okritiska instämmanden.⁴⁷ I talens första del återkom ofta ”partiberättelsen”, partiets ärofyllda och framgångsrika kamp. Han började oftast sina tal långsamt och eftertänksamt, närmast tråkigt docerande för att så småningom anslå ett snabbare tempo som sedan gärna eskalerade i ett slags extas. Retorikforskaren Ulrich Ulonska som har undersökt nio av Hitlers tal mellan 1920 och 1933 menar att dispositionen vanligtvis var tredelad: en första lugn och berättande del där han söker bygga upp ett förtroende, grundat på gemensamma normer och värderingar; andra fasen där han målar upp en hotbild med hätska utfall som väcker rädsla, vrede och även sorg samt en längtan efter en stark ledare; slutligen ”förlösningen” i tredje fasen där han frammanar en bättre, etiskt upphöjd framtid med sig själv som räddare och kollektivt överjag. Hitler suggererar, menar Ulonska, en till synes fast etisk ram där han själv framstår som frälsare i ett förklarad skimmer.⁴⁸ En del av hans ”suggererade trovärdighet” menar Ulonska och andra ligger i hans sätt att varva eftertänksamhet med exalterad expressivitet. Grieswelle menar att hemligheten med Hitlers *actio* består i abrupta växlingar från ett uttrycksfullt allvar med djup och välljudande röst till medryckande hysteri, till crescendo där rösten slår över i skrik.⁴⁹ Den äkthet som han lyckas suggerera i de lugna passagera färgar så att säga av sig på de agitatoriska, hyper-

45 Maser, *Paul Devrient. Mein Schüler Adolf Hitler*, s. 91

46 Fest, *Hitler: eine Biographie*, s. 430

47 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 48f

48 Ulonska, *Suggestion der Glaubwürdigkeit*, s. 286ff

49 Grieswelle, *Propaganda der Friedlosigkeit*, s. 124

boliska och skrikiga delarna av talet. Publiken får ett intryck av att denne annars sansade och till synes uppriktige talare är lika äkta och övertygande även i sin indignation och upprördhet.

Hitlers röst

Till Hitlers suggestionstrategier hörde i allra högsta grad den medvetna användningen av rösten. Men han var också beroende av situationens och platsens begränsningar och en så konkret aspekt som att kunna göra sig hörd inför stora auditorier. I början hade han inte ens mikrofoner att tillgå och vanan att pressa och utnyttja sina röstresurser till det yttersta tog han uppenbarligen med till de senare tillfällen där han hade möjlighet till teknisk förstärkning. Samtidigt är de inspelningar vi är vana att höra från situationer där han talade inför mycket stora grupper av tusentals åhörare och där knappt ens mikrofonkapaciteten kunde räcka till. När vi idag uppfattar Hitlers röst som patetisk och skrikig så beror detta förmodligen till en del på att vi är vana vid mycket mera sofistikerade överföringsmöjligheter än 20-talets relativt enkla mikrofoner och ljudupptagningar. Tekniken var då fortfarande ny och de masstalare som människor hade upplevt sedan det sena 1800-talet hade inte haft annat att tillgå än sin egen röst och kropp. Därmed var också publiken van vid att lyssna på relativt forcerade anföranden. Rent akustiskt torde man ha varit välbekant med talares höga tonus och pathosfyllda utspel. Detta betydligt mer än idag då vi är vana vid mediernas i allmänhet ganska intima förmedling av politikerspråk genom en teknik som inte kräver stora åthävor för att få rösten att nå långt och som inte heller kräver fysiska utspel för att budskapet ska nå ut.

Röst och *actio* i övrigt var i Hitlers fall en central faktor som han var mycket medveten om, vilket framgår av de berättelser som bl.a. hans retoriklärare under senare delen av 1932, Paul Devrient, förmedlar.⁵⁰ Intressant i sammanhanget är också att han de första åren, 1919-23 satsade på att under sina offentliga tal vara hörbar men inte verkligen synlig. Hitlers förste biograf, Konrad Heiden skriver 1936 att Hitler genom olika belysningstricks såg till att inte exponeras tydligt men att ändå genom sin röst nå ut till hela publiken.⁵¹ Hitler kommenterar detta propagandadrag själv i ett ofta citerat uttalande från partidagen 1936 där han påminner anhängarna om det strategiska i sin till en början relativa osynlighet:

Ihr habt einst die Stimme eines Mannes vernommen, und sie schlug an eure Herzen, sie hat euch geweckt, und ihr seid dieser Stimme gefolgt. Ihr seid ihr jahrelang nachgegangen, ohne den Träger der Stimme auch nur gesehen zu haben; ihr habt nur eine Stimme gehört und seid ihr gefolgt. /.../ Nicht jeder von Euch sieht mich und nicht jeden von euch sehe ich. Aber ich fühle euch und ihr fühlt mich!

(Ni hörde då en mans röst och den nådde era hjärtan, den har väckt er och ni följde denna röst. Ni har gått efter den utan att ens ha sett dess bärare; ni

50 I Maser, *Paul Devrient. Mein Schüler Adolf Hitler*, t.ex. s. 36ff

51 Heiden (1936), Bd. 1, s. 134

hörde endast en röst och följde den. /.../ Inte alla av er ser mig och jag ser inte var och en av er. Men jag känner er och ni känner mig!)⁵²

Detta kan givetvis vara en efterkonstruktion och skälet för hans försök att förbli visuellt anonym de första åren är oklart. Han lät sig heller inte fotograferas och såg till att pressen inte fick syn på honom. Det kan ha berott på att NSDAP då var förbjuden i Preussen och de nordtyska delstaterna där han turnerade, att han på en del ställen var efterlyst och att han därför såg till att vara inkognito.⁵³ Det kan också ha berott på att han helt ville styra den bild som folk skulle få av honom. Från 1923 lät han sig enbart porträtteras av sin ”hovfotograf” Heinrich Hoffmann som gav en stilerad och idealiserad bild av Hitler.⁵⁴ Kanske var han medveten om sitt föga ”ariska” utseende som inledningsvis knappast gav propagandapoäng. Att först etablera ett mytologiskt skimmer kring sin person, ett känslomässigt band till publiken, för att därefter mejsla ut sin image, den faktiska bilden av sig själv, genom idealiserade framställningar, förefaller som fullt tänkbara strategiska steg. Detta inte minst med tanke på hans även i övrigt fullt genomtänkta självinscenering.⁵⁵ Man kan också tolka hans betoning av röstens betydelse, i termer av ”actiokapital”. Som Marie Gelang har utvecklat har individen en uppsättning av möjliga tillgångar när det gäller actio: gester, poser, blick, rösten etc. som kan brukas med olika intensitet beroende på syfte och personliga förutsättningar.⁵⁶ Om Hitler till en början inte ville bli sedd, och därmed inte ville se publiken i ögonen, så var rösten och dess intensitet och variation en synnerligen viktig del av hans actiokapital, som fick väga upp hans övriga inre och yttre begränsningar och tillkortakommanden och som han därför förvaltade med omsorg.

Röstens kvalitéer

Att analysera en röst och dess olika kvalitéer kräver fonetiska metoder som vanligtvis ligger vid sidan om retorikanalysens metoder. Det finns emellertid en lingvistisk undersökning av Hitlers röst som tillhandahåller verktyg för att kunna bedöma röstkvalitéer och röstbehandling: Cornelius Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb: zur Psychologie und Prosodik der faschistischen Rhetorik*. Schnauber anser att Hitlers rösthantering hade central betydelse för hans framgångar i att övervinna publikens motstånd och nå ut på ett emotionellt plan.

Det är uppenbarligen inte bara och kanske inte ens i första hand *vad* Hitler sa i sina tal som gjorde intryck utan i allra högsta grad *hur* han gjorde det. Hans mål var att skapa vi-känsla, att trycka sin vilja på publiken och det gjorde han med hjälp av ett känslotilltal. Känslor åstadkoms mycket via det sätt man uttalar orden, genom

52 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 641.

53 Claudia Schmolders, *Hitlers Gesicht. Eine physiognomische Biographie* (München: Beck, 2000), s. 55.

54 Schmolders, *Hitlers Gesicht*, s. 58, 86ff.

55 Om Hitlers självinscenering se t.ex. Ulrich Kühn, ”Rede als Selbstinszenierung – Hitler auf der ‘Bühne’”, i: Kopperschmidt, *Hitler der Redner*.

56 Marie Gelang, *Actiokapitalet – retorikens ickeverbala resurser* (Åstorp: Retorikförlaget, 2008).

prosodin. Begreppet prosodi betecknar det talade språkets rytm och melodi. Dit hör den rytmiskt-melodiska dispositionen, betoningsstrukturen, taltempo, dynamik, röstläge och röstklang.⁵⁷ Att variera prosodin och ställa tekniken i budskapets tjänst har varit ett retoriskt påbud ända sedan antiken. Skälet är, menar Schnauber, att prosodiken tränger djupare in i medvetandenivåer hos lyssnaren än rationella appeller. Samtidigt kan ingen utsaga förstås utan en adekvat prosodi, varför den även tjänar den logiska förståelsen. I sin undersökning analyserar Schnauber det sätt Hitler använde rytm, satsmelodi, betoningar, dynamik, röstläge och pauser. Han kommer fram till att Hitler på ett extremt sätt producerade klangformer som i första hand aktiverar det vegetativa nervsystemet och som blockerar hjärnans logiska funktioner. Schnauber menar att de emotionella uttrycken klart dominerar över de logiska elementen i Hitlers tal och att känslorna som väcks genom tonfallet når snabbare fram än orden: ”Bevor der Inhalt eines Satzes (bzw. einer Rede) begriffen wird, hat bereits der emotionale ”Ton” gewirkt” (Innan man begriper innehållet i en mening, respektive ett tal, har redan den emotionella ”tonen” gjort sin verkan).⁵⁸ Med hjälp av prosodin uttrycker Hitler stämmningslägen som förakt, vrede, irritation, hat, trots, motvilja, agg och hämnd. Och han gör det utan att bli enahanda eller stereotyp.⁵⁹ Han använder ofta ”brösttoner” men kan också gå tillbaka till ett insmickrande lågt tonläge och skapar därmed en expressivitet utan monotoni, en perfekt blandning för att åstadkomma en suggestiv verkan där det logiska tänkandet sätts ur spel.

Ett speciellt drag var Hitlers r-bildning. Tungspets-r är ovanligt i tyska dialekter. Det förekommer i princip endast i Sydtyskland och ger språket ett speciellt eftertryck och tyngd, vilket han utnyttjar genom att ibland ”rulla” nyckelord med extra mycket emfas.

Hitlers röst hade, enligt Schnauber, en högst ovanlig melodisk spännvidd även om den oftast hårda rytmiken ibland kunde ge ett hackigt intryck. Rösten omfattade en intervall på 2 1/2 oktav, vilket är extremt mycket. Han kunde tala mycket länge utan att bli monoton eller hes, därför att han hade stora variationsmöjligheter och förmågan att emellanåt återvända till ett avspänt ”indifferensläge”.⁶⁰

Det har ofta påpekats att Hitler använde ett rytmiskt skanderande, att han hamrade in sina budskap.⁶¹ Schnauber menar att åhöraren därigenom får intrycket att det hela tiden sägs något speciellt viktigt (vilket förstås inte alls behöver vara fallet), att skanderandet associerar förhöjd betydelse, beslutsamhet, kompromisslöshet och kampstämning. Åhöraren upplever detta i efterhand, med mindre chans att kunna sätta en kritisk tanke emot. I och med att både viktiga och mindre viktiga budskap hamras in på samma sätt kan Hitler så att säga gömma de farliga och omstörtande delar av budskapet i en ström av mindre väsentliga element.⁶²

Därtill kommer, enligt Schnauber, ytterligare ett sätt att störa det logiska tänkan-

57 Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb*, s. VII.

58 Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb*, s. 14.

59 Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb*, s. 112.

60 Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb*, s. 107ff.

61 Kershaw, *Hitler. 1889-1936 Hubris*, kap 6.

62 Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb*, s. 51 ff.

det, nämligen Hitlers talrytm och pauseringar. Han tar paus vid så att säga ologiska tillfällen och slår därmed sönder syntaktiska strukturer.⁶³ Effekten blir att han lägger betoningar på överraskande ställen, vilket dels ger ett intryck av vederhäftighet, att han helt behärskar sitt ämne, dels gör det svårt att följa hans tankegångar. Märkligt nog stör han således ständigt publikens uppfattningsmöjligheter men framstår ändå som övertygande genom sin attityd.

Frågan kan givetvis ställas hur medvetet Hitler hanterade dessa verktyg, om allt han gjorde var retoriska strategier och i princip teater eller om han faktiskt var övertygad om sin sak och intuitivt anpassade talet till att få fram starkast möjlig effekt. Sanningen ligger förmodligen någonstans mellan det medvetna och det omedvetna planet eller att medvetenheten var olika från fall till fall. Det finns få insikter i Hitlers röstbehandling, hans medvetna arbete med pronuntiatio, förutom de kommentarer hos Hitlers ”retoriklärare” Devrient som tyder på ett stort intresse hos Hitler att förbättra sin röst.⁶⁴

Tydligt är dock att han anpassade rösten till olika situationer och tekniska omständigheter. För att få en uppfattning om hur han lät i mera intima sammanhang, där ett högt tonläge och teatraliska utspel var direkt olämpliga kan man gå till de tondokument som gäller situationer där han är enbart konfronterad med en mikrofon. Det första talet av det slaget är inte producerat för radio utan för distribution på grammofonskiva under valrörelsen 1932.

Grammofontalet: Appell an die Nation 15 juli 1932⁶⁵

Den 13 mars 1932 ägde första valomgången till rikskanslervalet rum. Hitler hamnade på andra plats (30,1%) efter Hindenburg (49,6%). Dessförinnan, 1-11 mars hade han genomfört en valturné i bil genom Tyskland. Detta upprepades inför andra valomgången, den 10 april. Då hade Hitler till och med chartrat ett flygplan för sina resor, först den 3-22 april, och sedan under ytterligare tre perioder år 1932. Fram till riksdagsvalet den 6 november är han ”med flygplan över Tyskland”, som Völkischer Beobachter återkommande poängterar.⁶⁶ Det rörde sig om en spektakulär valkampanj i närmast amerikansk stil som gav honom en ung och dynamisk image. Själva kampanjen filmades även och ”Hitler über Deutschland” blev en slogan. På denna andra resa tar han även med sin ”retoriklärare”, Paul Devrient, för återkommande konsultationer.⁶⁷

Vid det laget var Hitler en rutinerad demagog. Idealiseringen av Hitler som en slags messiasgestalt underströks nu av det visuella intrycket av frälsaren som kommer uppifrån i sitt flygplan. Ett grepp som Leni Riefenstahl använde sig av på ett synnerligen effektivt sätt i inledningen till propagandafilmen ”Viljans triumf”.

Under valåret 1932 lade Hitler således upp ett enormt talprogram. Han hade

63 Schnauber, *Wie Hitler sprach und schrieb*, kap. VI.

64 Maser, *Paul Devrient. Mein Schüler Adolf Hitler*, s. 39ff.

65 Transkriberat hos Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 115 ff; klipp att lyssna på via <http://www.dhm.de/lemo/suche/audios.html>

66 Maser, *Paul Devrient. Mein Schüler Adolf Hitler*, s. 13, 26.

67 Maser, *Paul Devrient. Mein Schüler Adolf Hitler*, s. 17ff.

kunnat använda sig av radion eftersom det under denna valkamp för första gången tilläts att partiledarna uttalade sig i det nya mediet. Men, enligt Domarus, ville Hitler dels inte vara en av flera talare och dels fördrog han den direkta kontakten med människor på massmötena. Det han däremot gjorde var att tala in ett tal på gram-mofonskiva som spreds fr.o.m. 15 juli. Skivan distribuerades till de ställen där han inte kunde tala och spelades upp på kampanjmötena. Den kunde även köpas och hade en spellängd på 8 1/2 minuter.⁶⁸ Talets upplägg och innehåll ska här kort kommenteras för att ge en uppfattning om Hitlers stilistiska grepp.

Talet börjar med en förvånansvärt krystad inledning där andemeningen är att den tidigare regeringen indirekt erkänner sitt misslyckande genom att säga att de i framtiden vill regera bättre än hittills. Meningsbyggnaden är invecklad och inledningsvis tydligt skriftspråklig. Men talet blir ganska snart mer flytande och rytmiskt. De framträdande stilgreppen är stegringar och hopningar. Han talar gärna i periodiska konstruktioner, långa meningar med ett avslutande klimax som här i ett angrepp mot den tidigare regeringen:

Der deutsche Bauer verelendet, der Mittelstand ruiniert, die sozialen Hoffnungen vieler Millionen Menschen vernichtet, ein Drittel aller im Erwerbsleben stehenden deutschen Männer und Frauen ohne Arbeit und damit ohne Verdienst, das Reich, die Kommunen und die Länder überschuldet, sämtliche Finanzen in Unordnung und alle Kassen leer! Was hätten sie überhaupt noch mehr zerstören können?⁶⁹

(Den tyske bonden lever i elände, medelklassen är ruinerad, många miljoner människors sociala förhoppningar grusade, en tredjedel av alla förvärvsdugliga tyska män och kvinnor utan arbete och därmed utan inkomst, riket, kommunerna och delstaterna i stora skulder, samtliga finanser i oordning och kassorna tomma. Hade de överhuvudtaget kunnat förstöra mer?)

Denna passus kan i text te sig som en hopning av korta påståendemeningar, men uttalas i själva verket som i ett enda andetag, en enda mening, vilket också framgår av transkriberingen hos Domarus.

Hitler satsar mycket på polariseringar och konfrontationer: det gamla misslyckandet mot den nya kompetenta politiken, den gamla splittringen mot den nya folkgemenskapen. Ingetdera överraskande, men ofta språkligt pregnant:

In ihrer Angst vor dem Erwachen der Nation haben sie die Menschen gegeneinander ausgespielt: die Stadt gegen das Land, den Angestellten gegen den Beamten, den Handarbeiter gegen den Arbeiter der Stirne, den Bayern gegen den Preußen, den Katholiken gegen den Protestanten und so fort, und umgekehrt.⁷⁰

(I sin rädsla för nationens uppvaknande har de spelat ut människorna mot

68 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 115.

69 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 115.

70 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 115.

varandra, staden mot landsbygden, den privatanställda mot den statligt anställda, handarbetaren mot huvudarbetaren, bayraren mot preussaren, katoliken mot protestanten och så vidare och vice versa)

De invecklade och rytmiska uppräkningsarna ger ett intryck av väl genomtänkta och kompetenta resonemang. En del formuleringar är vagt religiösa i samklang med den image av den nye Messias som iscensattes under valrörelsen:

Eine gläubige Gemeinschaft von Menschen ist erstanden, die langsam die Vorurteile des Klassenwahnsinns und des Standesdünkels überwinden wird. Eine gläubige Gemeinschaft von Menschen, die entschlossen ist, den Kampf für die Erhaltung unserer Rasse aufzunehmen, nicht weil es sich um Bayern oder Preussen, Württemberger oder Sachsen, Katholiken oder Protestanten, Arbeiter oder Beamte, Bürger oder Angestellte usw. handelt, sondern weil sie alle Deutsche sind.⁷¹

(En troende gemenskap av människor har bildats, som så småningom kommer att övervinna klassvansinnets och ståndshögfärdens fördomar. En troende gemenskap av människor som är beslutsam att ta upp kampen för vår ras fortbestånd, inte därför att det rör sig om folk från Bayern eller Preussen, Württemberg eller Sachsen, om katoliker eller protestanter, arbetare eller statsanställda, medborgare eller yrkesverksamma, utan därför att de alla är tyskar.)

Anmärkningsvärt nog talar han inte med ett ord om judar. Under hela årets valrörelse hade han nogsamnt undvikit att måla upp dem som den gemensamma fienden eller, som annars, ge dem skulden för det politiska läget. Hans kalkyl verkar ha varit att tyska folket knappast skulle välja en uttalad antisemit till rikskansler.⁷²

Rösten i denna inspelning är genomgående ganska lågmäld, inledningsvis närmast bekymrad, ett uttryck för ödmjukhet, humilitas, som man inte förväntar sig hos honom. Men i passager med skarp kritik mot de tidigare regeringars misslyckanden får den en hätsk klang som understryker indignationen. Pauseringarna är logiska och följer en naturlig rytm.

Radiopropagandan

Hitler trivdes som sagt bäst i situationer där han hade en levande publik framför sig och direkt kunde avläsa och styra reaktionerna.⁷³ Radion var inte hans medium. Där kunde han inte kontrollera den effekt som hans tal hade. Samtidigt insåg han radions möjligheter och utnyttjade dem så fort han, efter Machtövertagandet, fick ensamt grepp om mediet. I en intervju i mars 1933 säger han:

Das muss so werden, dass jeder plastisch vor Augen hat, was er hört. Man

71 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 17

72 Devrient i Maser, *Paul Devrient. Mein Schüler Adolf Hitler*, s. 71

73 Om Hitlers interaktion med publiken se t.ex. Beck, ”Rede als Integrationserlebnis” och Reisigl, ”Rede als Vollzugsmeldung...”, s. 404ff

kann noch unendlich mehr herausholen. Der Ton ist meiner Ansicht nach viel suggestiver als das Bild. Aber die Möglichkeiten des Rundfunks auszunutzen, das will erst gelernt sein. Ich war selber zuerst vor dem Mikrophon fast verzweifelt. Und auch jetzt bin ich noch immer damit unzufrieden. Mit aller Kraft werde ich mich für die Entwicklung des Rundfunks einsetzen.⁷⁴

(Det måste bli så att var och en ser bildligt framför sig det han hör. Man kan här få fram oändligt mycket mer. Ljudet är enligt min uppfattning betydligt mera suggestivt än bilden. Men att utnyttja radions möjligheter, det måste man först lära sig. Jag var själv till en början nästan förtvivlad inför mikrofonen. Och även nu är jag fortfarande missnöjd med detta. Jag kommer att verka med all kraft för radions utveckling.)

Intressant i detta citat är dels att han öppet erkänner sina problem med mediet, till och med talar om att han var nästan förtvivlad inför mikrofonen, dels att han fortfarande anser att ljudet är betydligt mera suggestivt än bilden och att mediet går att utveckla avsevärt.

Efter att ha kommit i regeringsställning övertog nazisterna praktiskt taget omedelbart styrningen över radion. Redan de första veckorna krävde man att det skulle göras omDispositioneringar i programtablån för offentliga kungörelser och annat material. Som framgår av programtidningen *Der Deutsche Rundfunk* sändes dessa nästan alltid på bästa sändningstid, halv åtta eller åtta på kvällen, och gärna på helgerna när folk hade tid att lyssna. Från början av april 1932 sändes dagligen i samtliga regionala kanaler kl 19-20 ett program, ”Stunde der Nation”, som behandlade patriotiska ämnen som ”Der deutsche Mythos”, ”Chronik einer deutschen Familie”, ”Der Harz” och annat uppbyggligt material.⁷⁵

Enbart under år 1933 sändes 44 tal av Hitler i radion. De flesta är upptagningar av offentliga möten. I en mycket detaljerad förteckning, *Schallaufnahmen der Reichs-Rundfunk G.m.b.H von Ende 1929 bis Anfang 1936 bzw von Anfang 1936 bis Anfang 1939*, i Deutsches Rundfunkarchiv Frankfurt/Wiesbaden (DRA) finns uppgiften om 88 tal mellan 1932-36 och 69 tal mellan 1936-39.

DRA har en förteckning över ca 400 sparade tal och uttalanden från Hitler mellan 1932 och 1945. Ca 10% av dessa är dubletter, i den meningen att de kan vara urklipp ur längre tal som i sin tur också finns i samlingen. Således kan man räkna med att det finns ett material på minst 350 originaltal och anföranden. Av detta enorma material är det emellertid endast ett fåtal som är direktproducerade inför mikrofon. Hitler satte sig veterligen aldrig i en studio utan de tal som inte härrör från offentliga församlingar spelades in i Reichskanzlei⁷⁶ eller i ett fall på ett postkontor.⁷⁷

Naziregimen såg också snabbt till att folk fick råd med en egen radioapparat och utvecklade en s.k. ”Volksempfänger” (folkmottagare). Redan under 1933 satte pro-

74 Cit. i Inge Marszolek, (2003), ”’Der Führer spricht...’ Hitler und der Rundfunk,” i: Koperschmidt, *Hitler der Redner*, s. 205

75 *Der Deutsche Rundfunk*, februari- maj 1933, Deutsches Radioarchiv.

76 Se text och bild i Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 191ff

77 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 472

duktionen av denna ekonomiskt relativt överkomliga radiomottagare igång och fem år senare producerade man även en billigare "Kleinempfänger" (liten mottagare).⁷⁸ Att äga en radio och lyssna på sändningarna verkar ha gjorts till en ideologisk handling. På radioarkivet i Wiesbaden finns ett kuvert med stämpel "Jeder Volksgenosse Rundfunkhörer" (Varje folkamrat en radiolyssnare) daterat den 9 augusti 1934. I en minnesberättelse heter det: "När Hitler talade i radio lyssnade man. Det märktes speciellt på somrarna när fönstren stod öppna, lördagar, söndagar när folk var hemma. Dagen efter stod talet stort i tidningen, kommenterat och allt".⁷⁹ Informanten bodde då i ett tidigare "rött" bostadsområde med tättstående hyreshus.

Det fanns flera massproducerade bilder på temat "Der Führer spricht", som t.ex. en tavla av Paul Matthias Padua från 1939 som visar en bondefamilj i flera generationer som andäktigt lyssnar under ett Hitler-fotografi och en Volksempfänger på väggen.⁸⁰

Radiotalet 1 februari 1933

Hitlers första radiotal sändes sent på kvällen den 1 februari 1933, dagen efter nazisternas maktövertagande. Det rörde sig om en "Aufruf der Reichsregierung an das deutsche Volk" d.v.s. riksregeringens upprop till det tyska folket.⁸¹ Det första talet som radiosändes var således också hans första proklamation som rikskansler. Talet är knappt 15 minuter långt.

Den del av det tyska folket som stod utanför den nationalsocialistiska rörelsen hörde sannolikt hans röst här för första gången. Enligt Domarus, som har dokumenterat Hitlers tal mellan 1933 och 1945, hade den icke-socialistiska pressen till dess framställt Hitler som obildad skrikhals och proletär agitator.⁸² Även detta tal kritiserades av den socialdemokratiska tidningen "Der Volksfunk" som alltför militaristiskt, osympatiskt och "otyskt". Hitler läste kort därpå in samma tal på skiva vartill han tog tre minuter mer tid på sig, alltså talade långsammare. Talet sändes den 3 februari ytterligare tre gånger.⁸³

Dispositionen av talet är ganska enkel och tydlig och följer ett mönster som han, givetvis med variationer, hade etablerat sedan länge.⁸⁴ Han börjar med att i talets första tredjedel måla upp hotbilden av ett Tyskland i förfall och elände. Han betonar det kvarstående överhängande hotet om fortskridande splittring. Därpå följer ett tydligt ethosbyggande: Den "äldrige" (*greise*) krigsledaren, rikspresident Hindenburg, hade sammankallat de nationella krafterna som i enighet och trohet nu ska lova Gud, det egna samvetet och folket att göra allt för att återuppbygga Tyskland. Detta kommer att göras på basis av dygder vilka bygger på kristendomens ideal. I en lång passus understryker han vikten av familjemoral, att iaktta samhällliga plikter,

78 Marszolek, "Der Führer spricht'...", s. 206

79 Intervju Heinz Mral 071020 (förf. övers.).

80 Se t.ex. www.weltchronik.de/dch/dch_3103.htm; Schmolders, *Hitlers Gesicht*, s. 189.

81 Transkriberat hos Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 191-194.

82 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 194

83 Marszolek, "Der Führer spricht'...", s. 205

84 Se t.ex. analys hos Ulonska, *Suggestion der Glaubwürdigkeit*.

traditionsmedvetenhet, nationell disciplin etc.

Därpå ger han mer eller mindre konkreta löften om ekonomisk sanering, sparsamhet, arbets- och fredsbefrämjande åtgärder. Han målar upp den blivande regeringen som ett politiskt dygdemönster som inte har annat framför ögonen än samhällets bästa. Talet avslutas med ett (själv-)beröm om den blivande regeringens redlighet, pliktmedvetenhet och altruistiska arbetsvilja.

Rösten varieras under hela talet och understryker de olika stämningarna från besvikelse över sakernas tillstånd, indignationen riktad mot den tidigare regeringen till beslutsamheten hos den nya regeringen. Talet framförs långsamt och mycket tydligt artikulerat. Han börjar högstämt med en historisk återblick på Weimarrepublikens revolutionära inledning: ”Mer än 14 år har förflutit sedan den osaliga dagen då tyska folket, förbländat av inre och yttre löften, glömde bort de högsta värden som ligger i vårt förflutna, riket, i folkets egen ära och frihet, och därmed förlorade allt”.⁸⁵ Detta hade lett till nationens splittring, genom ett virrvarr av politiska och ekonomiska motstridiga intressen. Han kallar det för ”herzzerbrechende Zerrissenheit”, hjärtskärande söndring, en allitererande hyperbol som understryks av hans rullande r. Intonationen är bekymrad och närmast sorgsen. Weimarrepublikens vänsterregeringar har lett landet i fördärvet, skapat splittring och förfall. ”Den utlovade jämlikheten och broderligheten fick vi inte, däremot förlorade vi friheten”. Den nya regeringen däremot kommer att bygga upp det tyska självförtroendet och leda landet till en ny blomstring. Det är en mycket enkel och tydlig polarisering där dygder och synder ständigt ställs mot varandra.

Rösten är sonor och ger i huvudsak ett seriöst intryck. Han talar långsamt, med lugn rytm, interfolierar ibland med extra emfatiska uttryck, speciellt när det gäller utfall mot den tidigare regeringen. Tonfallet är tvärsäkert, pauseringarna för det mesta i sammanhanget passande och uppläsningen utan störande brott eller felbetoningar. Intonationen understryker polariseringarna närmast övertydligt. Han höjer rösten i indignation varje gång han kommer in på kommunism, bolsjevism eller marxism. Då blir tonfallet närmast hätsk men endast några få gånger. Smädelserna uttrycks gärna i form av hätska tonfall i hyperboler och superlativ medan lovorden uttrycks med lugnt och högstämd pathos. Vid något tillfälle ökar han intensiteten närmast till ett utrop: ”Wir glauben an unser Volk...!” (Vi tror på vårt folk...!), för att sedan sänka den till en närmast förtrolig och i varje fall avsett förtroendeingivande nivå när han talar om vad den nya regeringen vill åstadkomma. Mot slutet av talet när han ger konkreta exempel på den nya politiken ger han rösten ett bestämt och beslutsamt tonfall, ibland lätt triumfatoriskt.

Det som utmärker detta tal är den närmast maniskt demonstrativa variationsrikedomen av positiva och negativa värdeord som han hopar i polariserande passager för att föga subtilt mejsla ut det svart-vita budskapet med skarpa konturer. Värdeorden bildar kluster kring två huvudpolarer: Gemenskap respektive söndring. Enhet, solidaritet, ”vårt tyska folk”, likhet, broderlighet, uppbyggnad konfronteras mot splittring, förvirring, lidande, elände och krig. Den blivande nationella regeringen står givetvis för de positiva framtidsbilderna medan tidigare regeringar har

85 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 192.

dragit Tyskland i fördärvet. Judar nämns inte alls. Däremot finns vissa kristna konnotationer, vilket kan tolkas som en anpassning till den politiska situationen där kyrkorna fortfarande hade en stark ställning och judehatet inte var allmänt inpräntat som det blev senare.

I och med detta tal måste Hitler för många ha framstått just som en *vir bonus*, som någon som inte tänkte på sitt eller partiets eget bästa utan på hela folkets välmåga, sammanhållning och identitet, sammanfattat i slutmeningen: ”Denn wir wollen nicht kämpfen für uns, sondern für Deutschland” (Ty vi vill inte kämpa för oss själva utan för Tyskland). Intressant är också att han här, i motsats till de flesta tidigare tal, inte berömmar sig själv som person och inte talar i jag-form utan understryker ett politiskt ”vi” som omsluter samtliga nationella krafterna. Ett grepp som frammanar det statsmannamässiga, den ansvarsfulla kollektiva identiteten med honom som ”primus inter pares”, den främste bland likar.

Domarus menar att stora delar av den tyska offentligheten här för första gången hörde en proklamation av Hitler och att många tidigare skeptiker och kritiker var påfallande imponerade. Många tyskar tilltrorde inte då Hitler att kunna formulera ett sådant upprop och menade att hans medhjälpare hade författat texten. Detta ser Domarus som ett ödesdigert missförstånd:

Es war von Anfang an verhängnisvoll, dass man sich in Deutschland über die Persönlichkeit Hitlers seitens der maßgebenden Persönlichkeiten nicht im klaren war. Man traute ihm nichts zu, sprach ihm jede Intelligenz ab, hielt seine rednerischen und schriftlichen Äusserungen für untergeschoben und glaubte, er stehe unter dem Einfluß irgendwelcher Unterführer oder von Industriellen und obskuren Geldgebern

(Det var från början ödesdigert att man från ledande håll inte hade en klar uppfattning om personligheten Hitler. Man trodde honom om ingenting, fränkände honom varje form av intelligens, ansåg hans muntliga och skriftliga yttranden som författade av andra och trodde att han stod under inflytande av några underhuggare eller av industriidkare eller obskyra finansiärer)⁸⁶.

I själva verket, menar Domarus, hade Hitler under de gångna åren närmast dagligen författat liknande texter och att denna också helt bar hans prägel.

Övriga tal inför radiomikrofon

Den 12 mars 1933 talar Hitler med anledning av den av Hindenburg utgivna nya fanförordningen som tillät hakkorsfanan bredvid det tyska rikets traditionella fanan. Talet är riktat explicit till den nationalsocialistiska rörelsen som ett tack för utfört arbete. Talet är kort, endast knappt fyra minuter, och hållet i lugnt och högtidligt tonfall.⁸⁷

Några månader senare, den 22 juli 1933 håller han ett knappt åtta minuter långt

⁸⁶ Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 194.

⁸⁷ DRA Beziehungsnummer B004888730.

tal med anledning av de evangeliska kyrkovalen där han kräver grundandet av en evangelisk rikskyrka: ”Der Staat verhandelt nicht mit 25-30 Landeskirchen” (staten förhandlar inte med 25-30 delstatskyrkor) och att kyrkan ska stödja den nya statliga ordningen. Eftersom kyrkovalen hölls i hela Tyskland var radion givetvis det bästa mediet för att nå den kristna delen av befolkningen. Talet har en över långa stycken lugn och lugnande karaktär: ”Der Nationalsozialismus hat stets versichert, daß er die christlichen Kirchen in staatlichen Schutz zu nehmen entschlossen ist” (Nationalsocialismen har alltid försäkrat att den är fast besluten att ställa de kristna kyrkorna under statligt beskydd).⁸⁸ Rösten ger ett seriöst och tryggt intryck.

Den 14 oktober 1933 deklarerar han i radio Tysklands utträde ur Nationernas förbund. Talet är ovanligt långt, nästan 35 minuter.⁸⁹ Grundtesen är att Tyskland efter Versaillesfreden inte är likaberättigad i förhållande till andra nationer och därför inte kan vara medlem. Han bedyrar Tysklands fredliga avsikter, men att man måste ha möjlighet att försvara sig. Anförandet är upplagt som ett fredstal, att tänka på krig mellan Frankrike och Tyskland vore ”vansinne”. Det finns inget annat land i världen med mera lugn och ordning än Tyskland, befolkningen står helhjärtat bakom sin regering. Han börjar i en lugn och eftertänksam ton med effektfulla pauser. Rösten är mycket välartikulerad och han varvar upp sig först mot slutet. Målgruppen för talet är uppenbarligen en internationell publik som han inte kunde nå bättre än via radion.

Nästa radiotal kommer först den 15 januari 1935 efter att Saarland har omröstat om *Anschluss*.⁹⁰ Det är ett kort (3 1/2 minuter långt) tal som är riktat till befolkningen i Saarland. Inspelningen gjordes på ett postkontor i Obersalzberg, i närheten av Hitlers bayerska residens ”Berghof”.⁹¹ Rösläget uttrycker stolthet och triumf, utan tydliga överdrifter.

De tal som hölls enbart inför mikrofon är alltså ytterst fåtaliga. Hitler verkar inte ha velat konfrontera sig med den ensamma positionen utan publik annat än när det inte fanns något lämpligt tillfälle för ett radiosänt masstal eller när de var riktade till en internationell publik. Det är först mot slutet av kriget som han åter utnyttjar radion till ytterligare några få tal och det har spekulerats i om hans fysiska förfall (han hade utvecklat Parkinson) gjorde att han inte ville visa upp sig längre ens i Wochenschau.⁹²

Avslutning

De korta tal som har producerats direkt för mikrofon ger vid handen att Hitler hade en avsevärd förmåga att variera sin röst och intonation. Situationen och mediet begränsade hans extatiska utspel och demagogiska rytmisering. Radiotalen visar normala pauseringar, ett flytande språk som är lätt att följa och någorlunda uthärd-

88 DRA Beziehungsnummer B004891309.

89 DRA Beziehungsnummer B004891414.

90 DRA Beziehungsnummer B004887805.

91 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 472

92 Schmölders, *Hitlers Gesicht*, s. 198

ligt att lyssna till vad formen anbelangar. De skiljer sig betydligt från de flera timmar långa tal som hölls inför publik, där han bryter satsmelodin gång på gång och efterhand som han får publiken med sig arbetar sig upp till ett dundrande crescendo med överdrivna fysiska utspel. Det faktum att radiotalen har en helt annan akustisk karaktär bekräftar indirekt Schnaubers antaganden att Hitler vid de flera timmar långa massmötena medvetet laborerade med en manipulativ prosodi.

Intrycket av strategiskt röstbruk i dessa sammanhang understryks än mer efter att ha lyssnat till det enda inspelade privatsamtal som är bevarat, ett ”hemligt” ton-dokument från Hitlers möte med den finske fältmarskalken Mannerheim 1942.⁹³ Här låter Hitler som en verserad och avspänd samtalspartner, visserligen med en påfallande monologisk stil, en asocial pratsamhet med föga vilja att släppa in Mannerheim, men med en röst som saknar all agitatorisk överdrift. Denna lilla inspelning lär ha studerats av skådespelaren Bruno Ganz inför filmen *Der Untergang* från 2004 där han gestaltar Hitler under de sista dagarna 1945.⁹⁴ I de första scenerna konverserar här Hitler/Ganz med några sekreterare och verkar då vänlig och sympatisk med mjuk röst och empati. Ganz har fått mycket kritik för att låta Hitler framstå i positiv dager. Det verkar som om man varken kan eller vill föreställa sig att Hitler kan ha haft tilltalande drag. I en tablåtkommentar i DN inför att filmen ska sändas i SVT den 1 november 2007 påpekas att ”I tio sekunder är Bruno Ganz Bruno Ganz, resten av filmen är han Adolf Hitler /.../ Det Ganz lyckas med är att ge Hitler mänskliga drag, och får därmed hans gärningar och hans människosyn att uppfattas som ännu vidrigare”. Det verkar som om skribenten menar att de första scenerna inte gärna kan ha visat någon autentisk sida av Hitler. I själva verket är det relativt välbelagt att Hitler i privata sällskap och situationer där han kände sig hemma kunde han vara både charmerande, humoristisk och dela ut komplimanger.⁹⁵

Det finns ett stråk av vad jag skulle vilja beteckna som kollektivt förnekande i historieskrivningen kring Hitler där man helst vill frånskriva honom samtliga positiva mänskliga sidor, än mindre intellektuella förmågor. En av historiens mest skräckinjagande och ödesdigra personligheter bör inte få något som helst positivt eftermäle. Men om man endast ser honom som den galne diktatorn blir hans inflytande på större delen av inte bara det tyska folket utan också andra länders befolkningar och politiska eliter obegriplig. Om man vill träna upp sensibiliteten inför demagogiska strategier bör inte minst mekanismerna bakom Hitlers retoriska framgångar lyftas fram. Nutidens antidemokratiska strömningar ser annorlunda ut än dåtidens, den historiska situationen är en annan, medietvecklingen framkallar och möjliggör nya strategier. Ändå finns beröringspunkter och det bör gå att dra lärdomar av demagogins historia.

Avslutningsvis några preliminära sammanfattande synpunkter om Hitlers fram-

93 *DRA* Beziehungsnummer B004626703. Samtalet finns transkriberat och analyserat hos Bernd Wegner, (1993), ”Hitlers Besuch in Finnland. Das geheime Tonprotokoll seiner Unterredung mit Mannerheim am 4. juni 1942,” i: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 41. (Jg. 1993, Heft 1), s. 117-137

94 <http://www.dra.de/online/dokument/2004/oktober.html> Här finns även ett klipp ur upptagningen med transkribering

95 Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen*, s. 7

gångar som retoriker. Givet bakgrunden av en tid av kriser där behovet av starkt ledarskap var stort, där alltså omständigheterna bar fram honom, bestod, som jag ser det, hans persuasiva förmåga av bland annat följande komponenter:

- han gjorde trovärdigt att han var fullständigt övertygad om sin sak och invaggade därmed publiken i trygghet (superlativer, tvärsäkerhet, språkbehärskning);
- den propagandistiska polariseringen tillät inga kritiska invändningar;
- talen var rent epideiktiska och exkluderande (den som inte är med oss är emot oss);
- talens disposition var rytmiskt genomtänkt och hade en tydlig spänningspotential;
- underhållningsvärdet av talens inscenering var mycket högt;
- hans uttal och röst skapade förtroende, men brukades också för att sätta rationella reflektioner ur spel.

Detta gäller i synnerhet tiden innan han kunde stödja sig på reella maktmedel och bygga upp en rädslans kultur som vilade på censur och naken våldsutövning.

Återstår ändå frågan: var Hitler en stor talare? Josef Kopperschmidt svarar entydigt nej. Dels, menar han, för att Hitler inte har lämnat bakom sig något enda tal av bestående värde, dels för att Hitler förfuskade och komprometterade själva talekonsten till den grad att retorisk skicklighet ända tills idag ses som en suspekt, manipulativ förmåga, speciellt i Tyskland. Å andra sidan menar Kopperschmidt att Hitler skapade ”Anschluss”, anknytning, det som med Kenneth Burkes term kan kallas för identifikation och som kan sägas vara den retoriska konstens grundläggande mål.

Man kan givetvis konstatera att Hitler enligt klassiska ideala retoriska normer inte var en ”stor” eller ”god” talare, inte när det gäller den formella retoriska förmågan och speciellt inte med tanke på ”vir bonus” aspekten. Men han var synnerligen rutinerad i att använda sig av andra och mer övergripande retoriska principer som kan komprimeras i termer av känsla för pathos, kairos och doxa, samt hur man skapar och utnyttjar retoriska situationer och lyssnar in publikens behov. Man får också acceptera att han uppenbarligen var en mera varierad talare än vad eftervärlden velat kännas vid, inte minst när det gäller att hantera den största fysiska tillgången han hade, sin röst. Demagogi innebär i mångt och mycket att utnyttja åhörarnas känslor och sätta det kritiska tänkandet ur spel. Det man kan lära sig av exemplet Hitler är att inte underskatta röstens betydelse utan ta med en analys av röstbehandlingen parallellt med textanalysen. Det faktum att det finns så få retorikanalyser av hans tal kan mycket väl bottna i att textversionerna är repetitiva och ointressanta. Effekten kom uppenbarligen först i talarsituationen där han kunde lägga känslomässig vikt bakom orden genom att gestalta innehållet med hela kroppen och framför allt genom ett väl genomarbetat pronuntiatio. Att bedöma en rösts

kvalitéer i förhållande till innehållet är givetvis en grannlaga uppgift och en tolkningsfråga. Men med tanke på röstens känslopotential bör pronuntiatio vara en del av retorikanalysen och beaktas i forskningen betydligt mer än hittills varit fallet.

Litteratur

- Beck, Hans Rainer, ”Rede als Integrationserlebnis. Der Topos ‘Volksgemeinschaft’ - persuasive Wirksamkeit und historische Dimension,” i: Josef Kopperschmidt (Hrsg.), *Hitler der Redner*. München: Wilhelm Fink Verlag, 2003.
- Bergmeier, Horst J. P. & Rainer E. Lotz. *Hitlers airwaves: the inside story of Nazi radio broadcasting and propaganda swing*. New Haven: Yale University Press, cop. 1997.
- Domarus, Max. *Hitler: Reden und Proklamationen 1932-1945 : kommentiert von einem Zeitgenossen, Bd 1*, Würzburg, 1962.
- Fest, Joachim. *Hitler: eine Biographie*. Frankfurt/M: Ullstein, 1976
- Foss, Sonja K. *Rhetorical criticism: exploration & practice*. Long Grove, Ill.: Waveland Press, 2004.
- Gelang, Marie. *Actiokapitalet – retorikens ickeverbala resurser*. Åstorp: Retorikförlaget, 2008.
- Göttert, Karl-Heinz. *Geschichte der Stimme*. München: Fink, 1998.
- Grieswelle, Detlef. *Propaganda der Friedlosigkeit: eine Studie zu Hitlers Rhetorik, 1920-1933*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1972.
- Haffner, Sebastian. *En tysk mans historia: minnen 1914-1933*. Stockholm: Pan, 2005.
- Hart, Roderick P. & Suzanne M. Daughton. *Modern rhetorical criticism*. Boston: Pearson/Allyn & Bacon, 2005.
- Hitler, Adolf. *Mein Kampf*, del 1+2. Stockholm: Högglunds förlag, 1992.
- Jäckel, Eberhard & Axel Kuhn. *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1980.
- Karlsson, Ingemar & Arne Ruth. *Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket*. Stockholm: Liberf, 1983.
- Kershaw, Ian. *Hitler. 1889-1936 Hubris*. London: Penguin Books, 1998.
- Kershaw, Ian. *Hitler. 1936-1945 Nemesis*. London: Penguin Books, 2000.
- Kirchner, Alexander, ”Hitler – ‘der Verführer’”, i: Kopperschmidt. *Hitler der Redner*.
- Klemperer, Victor. *LTI. Tredje rikets språk. En filologs anteckningsbok*. Göteborg: Glänta, 1975/2006.
- Kopperschmidt, Josef (Hrsg.). *Hitler der Redner*. München: Wilhelm Fink Verlag, 2003.
- Kopperschmidt, Josef, ”War Hitler ein grosser Redner? Ein redekritischer Versuch,” i: Kopperschmidt. *Hitler der Redner*.
- Kühn, Ulrich, ”Rede als Selbstinszenierung – Hitler auf der ‘Bühne’,” i: Kopperschmidt. *Hitler der Redner*.
- Maser, Werner (hrsg.). *Paul Devrient. Mein Schüler Adolf Hitler. Das Tagebuch seines Lehrers*. München: Universitas, 2003.
- Marszolek, Inge, ”Der Führer spricht...’ Hitler und der Rundfunk,” i: Kopperschmidt. *Hitler der Redner*.
- Nill, Ulrich, ”‘Reden wie Lustmorde’. Hitler-Biografen über Hitler als Redner,” i: Kopperschmidt. *Hitler der Redner*.
- Pankau, Johannes G., ”Hitlers Rede, Ergebnisse und Probleme,” i: Kopperschmidt. *Hitler der Redner*.

- Phelps, Reginald H., "Hitlers grundlegende Rede über den Antisemitismus," i: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 16 (1968), s. 390-420
- Plöckinger, Othmar, "Der Redner Hitler im Urteil seiner Zeitgenossen," i: Kopperschmidt. *Hitler der Redner*.
- Protte, Katja, "Hitler als Redner in Fotografie und Film," i: Kopperschmidt. *Hitler der Redner*.
- Reisigl, Martin, "Rede als Vollzugsmeldung an die (deutsche) Geschichte. Hitler auf dem Wiener Heldenplatz," i: Kopperschmidt. *Hitler der Redner*.
- Sauer, Christoph, "Sprachwissenschaftliche Forschung zu Hitler," i: Kopperschmidt. *Hitler der Redner*.
- Schmölders, Claudia. *Hitlers Gesicht. Eine physiognomische Biographie*. München: Beck, 2000.
- Schnauber, Cornelius. *Wie Hitler sprach und schrieb: zur Psychologie und Prosodik der faschistischen Rhetorik*. Frankfurt : Athenäum, 1972.
- Ulonska, Ulrich. *Suggestion der Glaubwürdigkeit. Untersuchungen zu Hitlers rhetorischer Selbstdarstellung zwischen 1920 und 1933*. Ammersbek bei Hamburg: Verl. an der Lottbek Jensen, 1990.
- Vollnhals, Clemens (Hrsg.). *Hitler. Reden, Schriften, Anordnungen: Februar 1925 bis Januar 1933. Bd 1, Die Wiedergründung der NSDAP Februar 1925-Juni 1926*. München: Sauer, 1992.
- Weaver, Richard M. *The Ethics of Rhetoric*. Davis, Ca: Hermagoras Press, 1953.
- Weber, Max. *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder*, 3. Lund: Argos, 1987.
- Wegner, Bernd, "Hitlers Besuch in Finnland. Das geheime Tonprotokoll seiner Unterredung mit Mannerheim am 4. juni 1942," i: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 41. (Jg. 1993), Heft 1, s. 117-137.